

Kietlen zónák:
A kívüliség iránti vágy a *Végső cél: az ismeretlen* című filmben

Lovász Ádám

Kép: Jelenet, *Végső cél: az ismeretlen* (2016)

Jelen esszé keretén belül a negatív vágy dimenzióját kívánom megvilágítani Gilles Deleuze és Félix Guattari filozófiájában. Pontosabban fogalmazva, a halálvágyat mint operátort olyan szökésvonalként értelmezem, amely az élet számára megengedi az organikus szervezetből való kirobbanást. Andrew Culp arra invitál bennünket, hogy a konnektív afirmációk és látszólag vitalista tézisek alatt fedezzünk fel egy „sötét Deleuze-t”. (Culp 2016: 2.) A halált, a felbomlást és a test vonzáskörzetéből való kiszökést olyan eszképzizmusként kódolom, amely az élet számára lehetővé teszi önnönmaga Kívüliségén felfedezését. Ezen olvasat teljességgel ellentmond a Deleuze és Guattari munkásságát vitalizmusra redukáló értelmezésekkel. Amint Claire Colebrook kiemeli saját nem-vitalista Deleuze kommentárja kapcsán, „nincsen semmi ami ne volna összefüggésbe hozható, valamilyen minimális vagy akár homályos módon (...) a végtelen és nyitott teljességgel.” (Colebrook 2010: 84.) A deleuzi filozófia intenzív olvasatán keresztül a nyitottság végtelenségére helyezem a hangsúlyt, a Mark Elijah Rosenberg rendezte *Végső cél: az ismeretlen* (2016) című filmet pedig a halálvágy filmesztétikai példája gyanánt alkalmazom. A végtelen nyitottság mint végső cél, az entrópia mint ismeretlen nyíltság.

Kiinduló tézisem alapján a deleuze-i filozófia mint rendszer olyan potencialitást rejt magában, amelyet áthat a Kívüliség iránti vágy. Minden, ami valóban a deleuze-i szellemben íródott és íródik – jelen időben éppúgy, mint az elmúlt évtizedek során – arra vonatkoztatható, ami kívül rejlik az emberi jelentésstruktúrákon. A *Milles plateaux* című műben, Deleuze és Guattari arról beszél, hogy a „kiszáradás, a halál, a befurakodás” is rendelkezik saját „ritmussal.” (Deleuze és Guattari 1980: 385.) Figyelemreméltó, hogy a halál mint ritmusteremtő káosz itt a határvonalak felbontódásával kerül összefüggésbe. Van az életnek egy olyan stációja, amikor szükségessé válik a káosz mint a „közegek kommunikációja”: rezgések tobzódnak és az élő szervezet, önmagát szétdarabolva, feloldódik ebben a vibráló milióban, egyesülve a primordiális inorganikus szakadékkal. (u.o.) Azoknak, akik a keveredés mellett állnak ki,

vállalniuk kell a mélységek hívására való válaszadás kényszerét, a transzkódolt üregekbe, rendezetlen felszínekbe és a rekombinált molekuláris populációkba történő aláhanyatlás politikai értelemben sem triviális választását. A rekombinatív eltűnésnek nincsenek úgyszólván semmilyen szélső korlátai. Deleuze és Guattari számára halál és vágy egymástól elválaszthatatlan: „még a halál, a büntetés, és a kínzás is vágyva vannak, és a termelés példáinak tekinthetőek.” (Deleuze és Guattari 1972: 170.) De mi is termelődik abban a pillanatban amikor egy test, gyötrelmes kínok között, megnyílik? Amennyiben mi magunk válunk testek-nélküli-szervekké, a hiány maga válik előállítható terméké. A testek-nélküli-szervek a szervek-nélküli-test korrelátumai. Deleuze és Guattari világossá teszi, hogy a deterritorializáció nem azonos a pozitív, életaffirmáló tendenciák nyomasztóan unalmas túltermelésével vagy a hasonlóképpen idejétmúlt politikai-társadalmi emancipációval hanem sokkal inkább a társadalmi térnek – bármilyen társadalomnak – a korlátlan elsötétítésével és felbomlasztásával azonos: „a szervek-nélküli-test a deterritorializált társadalmiság, a vadon ahol a dekódolt áramlások elszabadulnak, a világ vége, az apokalipszis.” Deleuze és Guattari 1972: 207.) A szervek-nélküli-test az eltűnés színhelye, az a hely ahol a termelési viszonyok végzetesen felsérülnek és önnönmaguk hiányos jelenléteit állítják elő, profitot eredményező termékek helyett. Ezzel összefüggésben a testek-nélküli-szervek értelmezhetetlen, irányíthatatlan és uralhatatlan darabkák amelyek leszakadtak a szervetlenné vált nyitott testekről. „A skizofrén apokalipszis amelyet Deleuze és Guattari vizionál” – írja Alphonso Lingis – „nem hozná újra össze a társadalomban szétszóródott testdarabokat. Ehelyett véglegesen felszabadítaná azokat, hogy minél sokrétűbb módon szabadon kapcsolódhassanak össze egymással.” (Lingis 1994: 301.)

Nem írhatunk a halálvágyról némi értetlenség híján. Hajlamosak lehetünk azt gondolni, hogy a vágynak szükségképpen az élethez és valamilyen élő szervezethez kell kapcsolódnia. Irányítás és határok nélkül, a megfertőződést megelőző hámréteg híján, nem kapcsolódhatunk össze a világ éjszakájának nyomasztó immanenciájával, hiszen a világ bősége rögtön elpusztítana bennünket, amiképpen teszi ezt a súlyos immunrendszer betegségekben szenvedőkkel. A deleuze-i ontológiában a világ fekete lyuk-rendszerekből alkotódik (virtualitások) amelyek minden pillanatban kapcsolódnak hozzá más elrendeződésekhez és konjunkciókhoz, majd ezekről leválva vagy visszahúzódnak a saját bensőségességükbe (befelé szökés), vagy elpusztulnak (kifelé szökés). Nincsenek egyszer és mindenkorra adott testek: a testek elrendeződések, termelési viszonyok amelyek rétegződései, mozgásai és organikus redőzetei a halál pillanatában beleszóródnak a szakadékos impotencialitás végtelenjébe. A Francis Bacon-könyvében Deleuze a húsból és csontból alkotódó testet ütközteti az abszolút deterritorializáció lehetőségével, amelyet „húsnak” nevez. Amikor a test káosszá degradálódik, hússá lényegül át: „a húsban az eleven test leválik a csontokról, miközben a csontok is kiemelkednek az eleven testből.” (Deleuze 2013 [1981]: 31.) Archeológiai értelemben fel kell kutatnunk ezt a pillanatot, amikor a hús többé nem rejti el a csontok fehérségét. Az organikus rétegek alatt rejlik egy mélyebb vágy, a konstitúciótól való megszökés kísértése. Deleuze számára Bacon festménye, a *Lying Figure with Hypodermic Syringe (Fekvő alak injekciós tűvel)*, egy olyan testet idéz meg „amelyik a fecskendőn próbál áthatolni és megszabadulni önmagától a protézis-szervként működő lyukon vagy enyészponton keresztül.” (Deleuze 2013 [1981]: 26.) A vágy protézis amely a testet átlendíti a megszűnése. Súlyos tévedés Deleuze-t olyan gondolkodóként olvasni, aki a vágy felszabadítását etikai vagy politikai öncélnak tekintette volna. Ugyan a vágy mozgatja a testet, de ez a mozgás a megszűnés felé vezet. Elveszejt, és nem megment a vágyakozás, a káoszban oldja fel a vágyakozó létét: a test „nemcsak az anyagi struktúrára csavarodik köré, hanem neki is vissza kell találnia hozzá és fel kell oldódnia benne.” (u.o.) Ahelyett hogy a bőrünket mentenénk, hagynunk kell magunkat megnyúztatni, szétszaggatni, belepusztulni az éjszaka romjaiba. Szimptomatikus William E. Connolly ünnepli Deleuze részéről a leendő

vélt „affirmációját”, miközben a halált csupán egy tágabb ontológiai egybetartozás melléktermékének tekinti. (Connolly 2011: 113.) Nem hangsúlyozható eléggé, hogy Deleuze számára minden leendés egy eltűnés előzménye. A deleuze-i gondolkodásmód radikalizmusát csonkítanánk meg ha elfelejtenénk a „láthatatlanná válást” mint léttelenségi módot. Ez a leendésnek egy olyan fokozata, amelyben „az Alak már teljesen eltűnik.” (Deleuze 2013 [1981]: 35.) A testi konstitúciónak is el kell tűnnie és át kell adnia helyét az irányíthatatlan, nyugtalanító leendésformának amelyet az észrevétlenségként jellemezhetünk. Az út könnyen vezethet egy fekete lyuk belsejébe, egy elrákosodott sűrűségbe amelyből soha többé nem szabadulhatunk.

Amennyiben a láthatatlanságot kívánja tematizálni, a filozófiai nyelvezetnek is bele kell vesznie az inorganikus Kívüliségbe. Észrevétlensége folytán az ágens „semmit sem utánoz, semmit sem termel, a világot festi a saját színére.” (Deleuze és Guattari 1980: 11.) Amennyiben a lelkeink is feketék, csupán annyi teendők marad, hogy a világot a magunk képére fessük át, bármilyen jelölési lánc elindítása nélkül. A láthatatlanná-válás a jelöletlenné-válás folyamata. Nem hagy alább a termelés, még a láthatatlanság zónájában sem. Sokkal inkább elkezdi ezen a ponton önnönmaga hiányainak tömegtermelését, viszont a termelés mint olyan aligha redukálható teremtésre. A destruktivitás is integrálható az előállítás folyamatába. Kriptájából felébredve, a Culp által vizionált „sötét Deleuze” negativitás által gerjesztett „összeesküvést szít”, amely energetikai értelemben a világ iránti gyűlöletből táplálkozik. (Culp 2016: 17.) Az élet szeretete reaktív erőként lepleződik le, a deterritorializáció kozmikus kibontakozásának gátjaként. Sötétség közeledik, a „titok megtapasztalásának” eredményeképpen. (Culp 2016: 18.) Deleuze filozófiája Colebrook szerint az életnek egy olyan modelljét kínálja amely nem állítja egymással szemben a „vitalitást” a „halállal és a rendszerszerűséggel.” (Colebrook 2010: 108.) A halálos vágy, önnönmagunk felszámolódásának vágya, egy ellen-organikus irányultságú készlet, amely csupán a minél nagyobb fokú nyitottság és kifordulás folytán képes napvilágra kerülni, kiszaggatva ezáltal a testet a lokalizált, korlátozott érvény alól. Még az erős egyediségről tanúskodó elrendeződések is képesek elhagyni identitásaikat, beleszabadítva a belső különbségeiket sötét, rettenetes tavakba. Jelentés nélküli folyamatokat képezve, az ellen-organikus készlet olykor a szervezetet kikezdő fáradtság formáját öltheti: „csak akkor érkezünk el az élethez és a filozófiához (...) ha az élet nem kapcsolódik többé a szervezet rendes működéséhez.” (Colebrook 2010: 109) Az észrevétlenné-leendés a létben való szakadás, egy azonosíthatatlan dezartikuláció amely a filozófiai megfigyelőt valami furcsával, valami rendtelennel, valami borzasztóval szembesíti. Miután megfertőződött a „láthatatlan szakadással” a filozófia is, ekkor indulhat a Kívüliségre irányuló felfedezőút. (Deleuze és Guattari 1980: 35.) A különbség mint olyan, a jelentésmentes üres térben, az inorganikusság önprezentációja mérőeszközök számára, értelmetlen artefaktumok előállítását eredményezve. Egy 2007-es csillagászati tanulmány meglepő módon egy olyan tézist fogalmaz meg, mely szerint a „sötét energia” amely az univerzum tömegének a többségét teszi ki, semmi egyéb mint „déliab”, egy mérési artefaktum. (Mattsson 2007: 567–599) Bármit is fedezzenek fel a világ összetételét illetően a fizikusok, Deleuze és Guattari figyelemreméltó gondolati teljesítménye az, hogy felfedezték és a filozófiába bevezették azon „vágyfolyamokat, amelyek ellenállnak a kodolásnak”, legyen szó szexuális vagy tudományos azonosítási technikákról. (Deleuze és Guattari 1972: 236.) A világ és a benne lévő vágyfolyamok redukálhatatlanok az emberi fogalmakra, jelentésekre és szavakra. Szemben a léttel, ott találjuk az anonim, deterritorializált inorganikus elkülönböződéseket. Heterogén elemként a különbség mint olyan belefecskendezi a gondolkodásba „az inorganikus és rettenetes excesszust.” (Colebrook 2010: 124.) Deleuze és Guattari számára „az absztrakt vonal alapvetően 'gótikus', vagyis nomadikus.” (Deleuze és Guattari 1980: 602.) A vonalak szökési módszerek amelyek „új

földek” felé lökik a földi szereplőket, sőt, magukat a territóriumokat is. (Deleuze és Guattari 1980: 527.)

Kép: Jelenet, *Végő cél: az ismeretlen* (2016)

Van valami eredendően gótikus az űrutazási narratívákban. A világűr sötétje akár egyetlenegy fekete lyukat is alkothatna, amelynek esemény horizontját már átléptük. Ebben a relációban a csend olyan fáradtság volna, amely a halálösztönt nonkommunikatív csomóvá, a lyuk által elnyelt reziduummá roncsolná. Mihelyst az organizmus eléri a maga végzetes szétrobbanását, az épség száműzetik, és a mozgásnak teret adó mező nyilatkozhat meg: „az elmosódott vagy kitörölt zónák, amelyekből az Alak egykor felbukkant, ekkor már önmagukban érvényesülnének, minden meghatározott formától függetlenül, tárgy nélküli tiszta Erőként jelennének meg.” (Deleuze 2013 [1981]: 38.) Az organikus önreferencialitáson kívül egy összekevert, kietlen, roncsolt, kiszáradt zónát találunk. Egyetlen megkülönböztetés vagy kategória nem érvényesülhet ebben az élettelen közegben, a formától a formátlanság felé tartó alagútban. Ebben a miliőben nem kezdődhet el bármilyen organikus leendés, mivel már eleve kiszáradt itt minden. Rosenberg filmjében pontosan ezzel konfrontálódunk. A *Végő cél: az ismeretlen*-ben egy űzött, mondhatni fanatikus tudóssal találkozunk. Egyedüli asztronautaként William D. Stanaforth az emberi jelenléten túlra törekedve egy kolóniát alapítana a Marson. Mi az, ami ilyen elképesztő tette ösztönzi Stanaforth-t? Miért igyekszik a Föld gravitációs mezejétől elszakítani önmagát? A film zömében Stanaforth az amerikai optimizmus mintaképét nyújtja. A birodalmi irányultságú kolonizálás mint végcél számára evidens marad még akkor is amikor a Nemzetközi Űrállomáson végzett egérkísérlet távolról sem biztató végkifejletéről értesül egy parancsnoktól:

Worsely: „Voltak egereink. Szocializációs kísérleteket végeztünk az egereken, hogy lássuk hogyan hatnak egymásra a légkamrában. Látták egy egeret zéró gravitációban? (Nevet) Mind megdöglöttek.”

Stanaforth:

„Oh,

sajnálom.”

Worsely: „Azt hittük, talán más szokásokat vesznek fel, depressziósok lesznek, vagy... talán megölik egymást. De nem. Csak megdöglöttek.”

A zéró gravitáció „mély azonosságként”, „szétválaszthatatlansági zónaként” funkcionál, amelyben az élet megérkezik, hogy felkínálhassa magát a halál számára. (Deleuze 2013 [1981]: 33.) Igaz, maguknak az egereknek ebben nem volt döntési lehetőségük, ám ugyanez nem mondható el az asztronautákról. Worsely nyugtalanító nevetése elárulja az űrutazás baljós titkát, az önfeladás robbanékony lehetőségét. Úgy tűnik mintha Stanaforth nem reflektálna a Nemzetközi Űrállomás személyzetének mentális állapotára, dacára annak hogy észlelhetően az örület szélére sodródtak. A hús, legyen egy festmény, egy bikaviadalon megszúrt bika vérző teste, vagy egy űrállomás vastag, metallikus védőrétege, „az ember és az állat közös zónája, kettőjük megkülönböztetlenségének a zónája.” (Deleuze 2013 [1981]: 32.) Amikor Stanaforth megérkezik a Nemzetközi Űrállomáson, már rég eltűntek az egereket, és elpusztulásukkal magukkal vitték a személyzet épelméjűségét is. Általánosságban is elmondható hogy az űr is funkcionálhat szökésvonalként, az abszolút sötétségbe való átlépés, a halállal való összekapcsolódás protéziseként. A halál, noha „belülről érződik”, ennek dacára „kívülről kell hogy érkezzen.”

A halál mint megkülönböztetlenség, noha „belül érződik”, ennek dacára még „kívülről kell hogy érkezzen.” (Deleuze és Guattari 1972: 254.) A film során Stanaforthnak folyamatosan azon kell dolgoznia, hogy a Kívüliség pusztító ereje ne szállja meg a Zephyr nevű űrhajója belsejét. Egy bizonyos ponton azonban a kívüliség és a bensőséges otthonosság közötti különbségnek véget kell érnie. Minden felfedezési vágyat, így az űrutazásra irányuló kísértést is, a halálvágy mozgatja: bevilágítja, az űrhajók nem organikus tisztaságán keresztül, „a formák egy kibogozhatatlan zónáját”, tanúságot téve egy „magas fokú spiritualitásról.” (Deleuze 2013 [1981]: 55.) A *Végző cél: az ismeretlen* című filmben ezen esemény, a kívüliség és bensőségességnek egymásbavérzése, Stanaforth kondenzációs mechanizmusának meghibásodása révén válik lehetővé. Egy gondatlan hiba okán az általa felfedezett víznyerő gép tönkremegy, Stanaforth ivóvízkészlete pedig beszennyeződik. Mivel nincsen lehetőség a küldetés teljesítésére és a Földre történő visszatérésre, a felettes hazarendeli Stanaforth-t. A deterritorializáció, amint elszabadul, fékezhetetlen erővé válik. Molekuláris populációk, események és zónák oldódnak el egymástól, és a hibátlan emergenciának át kell adnia a helyét a formátlan masszának, az örület burjánzóan sokszínű tébolyának. Észleletek és ítéletek fordítódnak át egy titkos, dekódolhatatlan „végtelen formába” (infinite form), az észrevétlenség baljóslatú jelöletlen jelévé. (Deleuze és Guattari 1980: 354.) Stanaforth fokozatos veszíti el az ítélőképességét: önmaga megmentése helyett az önelvesztés tébolyát választja. Az ilyen önelvesztés jelenti a halállal történő egybekapcsolódás legbiztosabb módját. Teljesítheti a küldetést, ám kizárólag szubjektív integritásának teljes feladása mellett. Felfüggesztve elkölti az életét, a Kívüliség ridegségével való kaotikus találkozás reményében. Egy bizonyos távolság elérését követően Stanaforth űrhajójának kamerái is akadozni kezdenek, míg az űrutazást övező optimizmus elillanni látszik a fokozódó mértékben elpárologó ivóvízzel együtt. Semmi sem marad a *Zephyr* védőfalai és Stanaforth koponyafalai között, a végeesség és a biztos halál tudatán kívül. Mindeközben egy furcsa mosoly nyilatkozik meg az önmagát halálraítélt űrhajós arcán: a „furcsa mosoly” teszi láthatóvá a kozmikus sugárzás és a halálos elpárologás jelenlétét, beragyogva ezáltal a temporális feloldódás erejét. (Deleuze 2013 [1981]: 71.) Stanaforth örült mosolya a megtörtség és hiábavalóság testi megnyilvánulása. Amint a vízkészlete fogyásnak indul, amint a technológiai meghibásodás legyőzte az emberi reményeket, nem beszélhetünk többé túlélésről: az organizmusnak pusztulnia kell, belepusztulni egy halott, élettelen, zord, elsötétült világba. Stanaforth egy korábbi, a sivatagban végzett vízkondenzációs kísérletre visszaemlékezve ad számot önmaga számára a hiábavalóságról mint élvezetről:

„Kifejlesztettem egy gépet, hogy élhessünk egy másik bolygón. Ezt a dolgot működtetni tudtam a sivatagban. De nem ez volt az ok... Nem az volt a pillanat. Megittam a földet. De

amikor épp be akartam volna kapcsolni, tudod, abban a percben amikor ittam volna belőle, a lábam lebénult, bumm. Összeestem. Próbáltam inni, nem tudtam... Nem bírtam megfogni az üveget. A kezem olyan volt mint... a levegő. Azt hittem feloldódom. Lefeküdtem a homokban. (...) Ez a határvonal köztem és a mindenség között felszívódott. És akkor és ott meghalhattam volna. Mert az élet fenséges. És szerettem a meghalás érzését.”

Az élet mint fenségesség, világos pozitivitás helyett a végtelen keserűség és elhagyatottság érzetéhez kapcsolódik Stanaforth elbeszélésében. Az ismeretlen iránti közeledés, akárcsak Deleuze filozófiája, nem adja magát az élet egyoldalú ünnepléséhez. Belesodródva az űrbe, kiszakadunk minden földi viszonyból, a Kívüliséggel mint olyannal való viszonyon kívül. Mindvégig a felfedezőt a megszűnésre irányuló vágy manipulálta, a sivataggal való egyesülés kívánsága. Pontosan a küldetés kudarca az, ami Stanaforth űrkapszulájának falaira rajzol egy elsivatagosodott görbét. Tovább folytatja a küldetést az asztronauta, ám ez az út immáron végtelenné lényegül át, a nem-figuratív sötétség végtelenjébe történő átlendüléssé: „olyan ez, mintha egyszerre csak egy Szaharát, egy Szahara-szerű zónát iktatnánk be a fejbe.” (Deleuze 2013 [1981]: 103.) Ez a katasztrófa olyan „mintha egy másik világ bukkanna fel”, folytatja Deleuze. (Deleuze 2013 [1981]: 104.) Átlelkedve a Mars atmoszférájába történő behatolás lehetősége által, Stanaforth, tébolyodott szellemként, eléri a maga csúcspontját. A tisztaság azonos a lélegzetnek a testtől történő eltávolodásával, az önmagától eltávolodó élet pedig egy magas, aszketikus spiritualitás felé mutat. Abszolút szabadságként az abszolút deterritorializáció az eltűnés szuverén kimagaslásaként tételeződik. Stanaforth mindig is szerette a meghalás érzését, és ráébredünk, hogy ez az élvezet ösztönözte a küldetés szuicid elvállalására. Belefecskendezve a bőrünk alá a világűr hideg csendjét, a zero gravitáció lehetővé teszi hogy kihunyjunk és elfelejtődjünk, amiképpen mindannak ami élő, szintén a feledés tengerében kell megmártóznia. Közeledve Mars gravitációs mezejéhez, Stanaforth megvallja az immáron működésképtelen kamerák számára, a végső titkát: „emiatt jöttem ide: hogy mindent feladjak.” A queerség „a halál iránti elkötelezettség”, írja Noreen Giffney. (Giffney 2008: 57.) Saját halála iránti elkötelezettsége okán Stanaforth queer asztronautaként észrevétlenné és inorganikussá válik. Küldetésének értelme nem egy életképes kolónia megalapításában teljesedik ki, hanem a kozmosz ritmikus káoszával történő egyesülésben, a rideg űrrel történő összeolvadásban. Az embertelen kibomlik a halálra irányuló queer humánumból. Nem térhetünk vissza a földi lét heteronormativitásába. A deterritorializált Stanaforth számára nincsen többé bármilyen kapcsolat a Földdel. Visszatérés helyett az anorganikus, kietlen tájon történő meghalás és szétszóródás válik etikai értelemben kiteljesedéssé, békévé, csenddé, teljességgé. Minden feladatot feketeséggel termékenyít meg a sötét energia hiányos jelenléte.

Bibliográfia

- Colebrook, Claire (2010) *Deleuze and the Meaning of Life*. London és New York: Continuum.
- Connolly, William E. (2011) *A World of Becoming*. Durham és London: Duke University Press.
- Culp, Andrew (2016) *Dark Deleuze*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deleuze, Gilles (2013 [1981]) *Francis Bacon. Az érzet logikája*. ford. Seregi Tamás. Budapest: Atlantisz
- Deleuze, Gilles és Guattari, Félix (1980) *Mille Plateaux*. Paris: Editions des Minuit
- Deleuze, Gilles és Guattari, Félix (1972) *L'AntiOedipe*. Paris: Editions des Minuit
- Giffney, Noreen (2008) „Queer Apocal(o)ptic/ism: The Death Drive and the Human”, itt:

- Giffney, Noreen és Myra J. Hird (szerk. 2008) *Queering the Non/Human*. London és New York: Routledge., 55-79.
- Lingis, Alphonso (1994) „The Society of Dismembered Body Parts”, itt: Boundas, Constantin V. és Dorothea Olkowski (szerk. 1994) *Gilles Deleuze and the Theater of Philosophy*. London and New York: Routledge., 289-305.
- Mattsson, Teppo (2007) "Dark energy as a mirage". *Gen. Rel. Grav.* 42 (3): 567–599.
- Rosenberg, Mark Elijah (2016) *Approaching the Unknown* [Végső cél: az ismeretlen] (film). Hudson Valley, New York: 3311 Productions, Loveless, Rooftop Films and TideRock Media.